

BULDAN AĞZINDAKİ ESKİ TÜRKÇE SÖZCÜKLER

Yard. Doç. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT

Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Buldan ilçesi ve çevre köylerinde, Anadolu'nun birçok şehir ve köylerinde olduğu gibi, Eski Türkçe sözcüklere rastlamak mümkündür. "Eski Türkçe" terimi ile Türk dilinin Orta Asya'da henüz siyasî ve kültürel bölünmelere maruz kalmadığı, nispeten tek kol halinde gelişimini sürdürdüğü, VII ve XIII. yüzyıllar arasında oluşturulmuş; Köktürk, Uygur (Buddhist ve Maniheist çevreye ait metinler)¹, Karahanlı (İlk İslâmî Türk edebî Dili) sahasına ait eserler kastedilmiştir.

Türk dilinin tarihî dönemleri ile ilgili yukarıda verdiğimiz sınıflandırma hakkında, çeşitli bilim adamları farklı görüşler ortaya koymuşlardır.² Fakat bu mesele başlı başına ayrı bir inceleme konusu olduğu için biz bu konulara girmeyeceğiz.

Buldan ağızındaki Eski Türkçe sözcüklerin tespitinde başvuru kaynağımız Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Derleme Sözlü ü*'dür.

Öncelikle *Derleme Sözlü ü*'nde yer alan Buldan ve köyelerine ait sözcükler içinden Eski Türkçe olanlar saptanmış, fakat bu sözcüklerin de tamamı incelemeye dâhil edilmemiştir. İnceleme için bu sözcükler arasında en eski şekillere sahip olanlar seçilmiş ve bu sözcüklerin, VII ve XIII. yüzyıllar arasında oluşturulmuş, Köktürk, Uygur, Karahanlı sahasına ait eserlerde hangi şekil ve anlamlarda geçtiği etimolojik sözlüklerin de yardımıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Fakat Buldan ağızından derlenen sözcüklerin birçoğunun Buldan yöresine has olmadığı ve bu yöreden derlenmiş sözcüklerin yalnız Denizli'de değil Türkiye'nin başka ilçe ve köylerinde de kullanıldığını belirtmekte fayda vardır.

¹ Uygur sahasına ait metinler bazı ses ve şekil özellikleri bakımından farklılıklar gösterdiği için böyle bir ayrıma tabi tutulmuşlardır.

² Türk dilinin tarihî dönemleri, bu dönemler üzerine çeşitli bilim adamları tarafından yapılan sınıflandırmalar ve bu konuda yapılması gereken çalışmalar hakkında; bkz., F. Sema. BARUTÇU ÖZÖNDER, "Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz", *Türk Bilig* 3: Ankara 2002, ss. 203-210.

Aşağıda inceleyeceğimiz Buldan yöresine ait sözcüklerin önce *Derleme Sözlü ü*'nde geçtiği yer ve anlamları verilmiş, daha sonra XIII. yüzyıldan günümüze kadar Türkiye Türkçesiyle yazılmış 227 eserden taranan ve bugün kullanılmayan ya da anlamı, şekli değişik olarak kullanılan Türkçe sözler sözlüğü olan *Tarama Sözlü ü*'ndeki şekiller verilmiştir. Son olarak da bu sözcüklerin etimolojik sözlükler ve Eski Türkçe'deki şekilleri gösterilmiştir. Biz yeri geldikçe Harezmi, Kıpçak, Çağatay sahası eserleri ve Türk Lehçelerindeki durumlarını vermeyi de uygun bulduk.

1. DS³ VIII:4070 **ürü durmak** 'ayakta durmak' (Narlidere *Buldan –Dz) *Derleme Sözlü ü*'nde **ürü** sözcüğü 'dik' (Rumeli göçmenleri –Kırklareli) anlamında da kullanılmıştır.

DS IX:3351 *örü (III)* 1. ayakta durma: *Örüde kaldık.* 2. tarlalarda sele karşı taştan yapılmış set.

TS⁴ V:3120 *örü(I),[öri(I)]* 1. 'kalkık, dik' , 2. 'yükseklik, irtifa'

TS V: 3122 *örü durmak(-turmak)* 'ayağı kalkmak, ayakta durmak'

EDPT⁵:197 *ör -;* fiiline -ü zarf fiil eki getirilerek 'yukarı' anlamında özellikle *örü tur-* grubu

Hamilton,¹² DLT'de de geçen *kölük* 'yük hayvanı' sözcüğünü *Irk Bitig*'te geçen *köl-* 'bağlamak' fiiline bağlıyor.

Lessing¹³'in Moğolca (a) sözlüğünde *köl* (a) köşmak, (b) hayvanı koşumunda (a) kömak, (b) hayvanı
 arahaya k88(8566(m)-0.4284138(4898 D478Ö)R702.468 T8417(438B.3286(4438)0852334(a)-3.66588(k)-0.95892(2.

4. DS I:106-17 *ağnamak (I)* [*anamak, aňamak (I)-1; anlamak, aňlamak (I); anlanmak, aňlanmak(I), annamak aňnamak(I) aňnanmak, annanmak-1*] ‘Hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak.(Garipköy* Tavas, *Çal köyleri, *Acıpayam köyleri, *Sarayköy köyleri, Beylerli, *Çardak, Başçeşme – Dz)

[*anamak, aňamak (I) –1*] : (Garipköy, Bereketli *Tavas – Dz)

[*anlanmak, aňlanmak(I)*] : (Homa *Çivril, * Buldan ve köyleri – Dz)

TS I: 53 *a na-* 1.‘Debelenmek, yatıp yuvarlanmak’ 2.‘Bolluk içinde rahat yaşamak’ (nimet içine batmak)

*Eski Uygur Türkçesi Sözlü ü*¹⁵:7 *a inama* ‘arkası üstü yere sürtünmek, debelenmek, yuvarlanmak = *a namak*

DLT I: 289 *a na-* ‘-hayvanlar- yatıp debelenmek; kekemeleşmek, dili tutulmak.

EDPT:87 *a na-* ‘sırtı üstüne yuvarlanmak, debelenmek’

Hamilton ¹⁶da; bu kelime hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “ *a - sözcü ü;* ‘(yukarı)çıkılmak, *a mak, ta mak görünmek*’ anlamlarının yanı sıra ‘bir tarafa eilmek, bükülmek, çökmek, bozulmak’ gibi anlamlara da gelebilen ve bu anlamlarıyla *a na-*, *a tar-* gibi türevler olu turabilen bir sözcüktür. ‘Yerde yuvarlanmak, kıvrınmak.’ anlamlarına gelen *a na-*, (*a ina-*?) sözcü ü de *a - + -°n- dönü lülük eki+ -a-* güçlendirme eki getirilerek yapılmı olmalıdır.”

ağna- sözcüğü Uygur, Karahanlı (KB,DLT), Harezmi, Kıpçak, Çağatay sahası eserlerde geçmektedir.

5. DS I :194 -195 *alan, alaň* 1. ‘açıklık, düz yer’ (Sarayköy köyleri, Buldan köyleri, Moraca, Ekse *Çal, Darıveren *Acıpayam, Güney, Kızılcabölük – Dz)

2. ‘kır, ova’ (Darıveren *Acıpayam – Dz)

3. ‘Dışarı, açık, ortalık yer. (Çamlık *Bucak – Dz)

TS I:86 *alan* ‘açık, düz yer, meydan’

DS I:197 *alanyazı* ‘göz alabildiğine geniş, düzlük ova’(Buldan, Sarayköy köyleri-Dz)

TS VI:4450 *yazı* ‘Ova, sahra, ıssız yer’

EDPT:147 *ala* ‘temel anlamı kesin değildir. Düzlük yer, bazen de ormandaki açıklık, düzlük yer’ anlamları Kazakça, Osmanlıca ve Anadolu sahasında kullanılır. Türkmence’de tepe, yüksek yer, saha anlamlarına gelir. DLT I:135 *ala* “*ala yazı = düz ova*”. Clauson, Mahmut Kaşgarî’nin “*Bu kelime “açık kapı” demek olan a ıl kelimesindeki harflerin yer de i tirmesinden (metathesis) meydana gelmi tir.*” şeklindeki etimolojisini akıl dışı bulmaktadır.

¹⁵ Ahmet CAFEROĞLU, *Eski Uygur Türkçesi Sözlü ü*, TDK Yay., İstanbul, 1968.

¹⁶Bkz.: HAMILTON, a.g.e., s. 164

EDPT: 984 *yazı* ‘geniş düzlük, açıklık’. Bu sözcük Köktürk yazıtları, Uygur sahası metinleri, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay sahası metinlerinde görülmektedir.

6. DS II: 805 *buruşmak* ‘baş sağlığı dilemek’ (*Buldan – Dz) > bur- “kıvırmak, bükme” fiilinden işteşlik ekiyle kurulan bir fiildir. Suratın herhangi bir sebepten asılması ve acı belirtecek şekilde ifade alması da buruşmak fiiliyle ifade edilmiştir. Bu fiilin Buldan ağzında “baş sağlığı dilemek” anlamında kullanılması ölüm yüzünden acının paylaşıldığını göstermek amacıyla insanların yüzünün asılması ile ilgili bir durum sebebiyle olmalıdır. Fiilin işteşlik ekiyle kullanılması acıda ve hüzüde paylaşımın söz konusu olduğu ve fiilin bu düşünce neticesinde olduğu fikrini daha da kuvvetlendirmektedir. Buruş- şekliyle eski metinlerde rastlayamadığımız bu fiilin türetildiği bur- kökü ve bu fiilden türetilmiş başka sözcüklerle ise sık sık karşılaşmaktayız. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

TS I:711-12-13 *burtarik* ‘Ekşi ve asık (çehre hakkında)’, *burtarmak* ‘yüzünü buruşturmak, buruşmak’, *burtuk* ‘asık, ekşi(surat), çatık(kaş)’

DLT I:427 *burkı*: *burkı neng* = kırışık nesne (ekşi yüzlü adamların suratu gibi)

DLT II:339 *burkıttı* ol yüzün burkıttı = o, yüzünü ekşitti, buruşturdu.

7. DS II:608 *belek* ‘kundak, çocuk bezi’ (*Buldan köyleri – Dz)

TS I:488 *belemek*, (*bilemek (I)*) ‘kundaklamak’

EDPT:342’ de DLT’deki anlamlar verilmiş.

DLT III: 270 *beledi*: ol kençin beledi = o, çocuğu beşiğe yatırdı.

DLT III: 196 *beleldi*: er terke beleldi = adam tere battı, terledi. oğlan beleldi = çocuk beşikte bağlandı, belendi.

8. DS V: 1649 *ebe (I)* ‘büyükanne, nine’ (Alaeddin *Acıpayam, Sarayköy köyleri, İsbey *Çal, Belevi *Tavas, Derbent *Buldan, Çivril, Kale, Narlıdere, Bereketli, Kızılışıklı aşireti - Dz)

TS III:1383 *ebe* ‘büyükanna, nine’

DLT I: 86 *aba*: ana Oğuzca. Karluk Türkmenlerince *apa*.

EDPT:5 *aba:/ apa:/ ebe:/ epe*. Modern Türk Lehçelerinde kullanılan akrabalıkla ilgili bir terimdir. Şu anlamlara gelir: 1. ata, cet 2. büyükbaba 3. büyükanne 4. baba 5. anne 6.amca 7. hala 8. ağabey 9. abla 10. ebe

Moğolca¹⁷ *abu* = *aba* ‘baba, büyük baba’

Moğolca¹⁸ *abaga* ‘amca’

Moğolca¹⁹ *abagay* ‘hanım, kağan eşi, prenses, hanımefendi

¹⁷ Bkz.: LESSING, a.g.e., s. 8

¹⁸ Bkz.: LESSING, a.g.e., s. 4

¹⁹ Bkz.: LESSING, a.g.e., s. 5

Kök Türk abidelerinde ve Uygur sahası metinlerinde ‘ata, cet’ anlamlarında kullanılıyor.
(Örn; eçüm, apam)

Kıpçakça; *ebe* : anne tarafından ata, cet.

Çağatayca; *ebe* : ata, cet. *apa* : abla

Oğuzca’da; *ebe* : anne

Osmanlı Türkçesi’nde; *ebe* : büyükanne

VEWT²⁰:1a *aba*, Teleütçe, Şorca, Sagayca ‘baba’ Çağatay ve Osmanlıca ‘atalar, dedeler’
, Çağatayca ‘amca’ Korece ‘baba’ Moğolca ‘baba’

9. DS V: 1732 *émek* ‘ekmek’ (*Buldan – Dz)

DLT I: 68 *ebek* ‘çocuk dilinde ekmeğin adı.’ b>m dudak ünlüleri arasında ses değişikliği
görülmemektedir.

10. DS III:1261-62 *çokuntu* [*çoduntu, çokanak, çokumalık, çokuntulug, çokuntuluk, çokurdum, çokuş*] Toplantı. (Narlidere *Buldan, Oğuz, Darıveren *Acıpayam, *Çal – Dz)

TS II: 937 *çokmak*, (*çodmak*) ‘Toplanmak, üşüşmek, hücum etmek, çullanmak’.

EDPT : 406 *çoiú-* ‘üstüne düşmek, çullanmak’

DLT II:245 *çoglandı* (*çu landı*) ‘sü kamug çoglandı = bütün asker toplandı.’ (her tarftan
asker akışarak geldi). Akıp gelen her şey için böyle denir; çoglanur – çoglanmak.

11. DS X: 3950 *tokulamak* ‘ham ipliği tokaçla dövmek’ (*Buldan – Dz)

Tokı- ‘vurmak, çarpmak’ fiiline en eski yazılı Türkçe metinlerde rastlamak mümkündür. Bu fiil, *tok* ses yansımali sözcüğüne gelen fiilden fiil yapım eki –ı ile oluşturulmuştur. Bu fiil Orhun Yazıtları²¹’nda *tokı-* ‘vurmak, dövmek’ (Bilge Kağan Güney yüzü 8, Kül Tigin Güney 13), *tokıt-* ‘taş üzerine yazdırtmak, hakkettirmek’ (Kül Tigin Güney yüzü 13, Bilge Kağan Kuzey yüzü 15) anlamlarında kullanılmıştır. Bu sözcük Orta Türkçe dönemi içinde değerlendirilen Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi eserleriyle, Anadolu sahasında Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de geçmektedir.

DLT’te bu sözcükle ilgili birçok örnek verilmiştir. Aşağıdaki örnekler bu sözcüğün hangi anlamlarda kullanıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Tok tok etti: Katı bir şey, bir taşın başka bir taşa vurmasına benzer bir ses çıkarttı. (ses taklidi sözcük)

Ol kapug tokıdı: O, kapıya vurdu (çaldı)

Ol kulın tokıdı: O, kölesine vurdu – Oğuz lehçesi; Türkler bu anlamı vermek için iki sözcüğü bir arada kullanır ve urdı tokıdı derler.

²⁰ Martti RÄSÄNEN, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969.

²¹ Bkz., TEKİN, a.g.e.

Temürçi kılıç tokıdı: Demirci, kılıç(ya da bıçak ya da benzer bir şey e olabilir) dövdü.

Er bez tokıdı: Adam pamuklu kumaş(başka bir şey de olabilir)dokudu.

Anı suw tokıdı: Kan su onu boğdu ve sürükleyip götürdü.

Erni yel tokıdı: Adamı cin çarptı.

Tokıladı neÆ: Katı bir nesne, sert bir şeyin üzerine düşerek –bir sütuna çarpan bir kalasın ya da benzerlerinin durumunda olduğu gibi – ses çıkarttı.

Tokımak: Tokmak; çırpıcıların kullandığı tokmak.

Togı : Savaş.

Begler togı tı: Beyler savaştı.

Ol anıg boynun togıttı: O, onun boynunu vurdurdu.

EDPT: 470 *tokıla-* tokı- fiilinden türetilmiştir. Tokılda- şekli Kuzey-Doğu grubu Türk lehçelerinden Altayca ve Teleütçe ile Kuzey grubu lehçelerinden Kırgız ve Kazak Türkçeleri'nde görülmektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz;

Buldan ağzında, dolayısıyla Anadolu ağızlarında Eski Türkçe daha birçok sözcük bulmak mümkündür. Bu durum çok geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk soylu nüfusun aynı dil hatlarını ve aynı zamanda bu coğrafyanın kesintisizliğini ve iç içe girmişliğini göstermesi bakımından önemlidir.